

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 929:94(477)

*Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України,
генеральний директор Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (Київ).*

ЗНАКОВІ ПОСТАТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Розглянуто теоретичні проблеми осмислення постатей вітчизняної історії та культури як знакових, а також особливості формування суспільної думки стосовно пантеону знакових імен на різних етапах вітчизняної історії.

Ключові слова: знакові імена національної історії та культури, пантеон національних героїв, національна пам'ять, «війна імен», консолідація українського суспільства.

Theoretical problems of comprehending the figures in the national history and culture

as distinguished ones were regarded alongside the peculiarities for formation of social thoughts concerning the phenomenon of distinguished figures at different stages of native history.

Key words: Key words: distinguished figures of the national history and culture, pantheon of national heroes, national memory, «war of names», consolidation of Ukrainian society.

Рассмотрены теоретические проблемы осмысления деятелей отечественной истории и культуры как знаковых, а также особенности формирования общественного мнения относительно пантеона знаковых имен на разных этапах отечественной истории.

Ключевые слова: знаковые имена национальной истории и культуры, пантеон национальных героев, национальная память, «война имен», консолидация украинского общества.

Одним із найважливіших завдань сучасної вітчизняної гуманітаристики є сприяння утвердженню в свідомості співвітчизників яскравих незаперечних національних символів, навколо яких можливе духовне і патріотичне згуртування суспільства. До їх числа безперечно належать знакові імена достойників як важлива складова національної пам'яті та зразок для наслідування молодшими поколіннями. За кожним із цих імен постає певний усталений і беззаперечно упізнаваний найширшим загалом символічний зміст, своєрідні константи, що єднають націю, уособлюють патріотичні та моральні ідеали, інтелектуальні й духовні цінності, досвід і традиції народу, його національне самоусвідомлення.

Знакові імена скрізь і завжди визначаються досвідом минулого, світоглядними уявленнями та національними і державницькими інтересами спільноти. Але такою ж мірою пануючими у суспільстві на певних етапах його розвитку стереотипами, соціальними, політичними та культурними орієнтаціями великих суспільних груп. Для України проблема пантеону знакових імен є давньою, але й нині багато у чому болісною. На її розумінні гостро позначилося традиційне культурне розмаїття окремих регіонів країни, ментальні особливості сформованих за різних ідеологічних і локаційних систем поколінь, а найбільше — стереотипи упередженого мислення, насаджувані серед населення пропагандою імперій, до складу яких у різний час входили окремі українські землі. Зазначені негативні чинники продовжують діяти дотепер, в умовах утвердження незалежної української держави штучно привносячи конфліктність у вирішення проблем політичної консолідації суспільства.

Сприйняття історичних подій та імен як знакових повсюдно є відображенням певних суспільно-політичних дискурсів, їхньої проєкції на минуле та майбутнє нації. З цього погляду неодноразово присутнє в нашому культурному просторі явище, відоме як «війна імен», постає нині невід'ємною складовою боротьби навколо самого проекту України XXI ст., її суспільних ідеалів, цивілізаційного вибору.

Формування пантеону знакових постатей минулого, з якими у співвітчизників пов'язане самоствердження нації, розбудова української культури та національної ідеї, боротьба за здобуття державної незалежності, бере початок від витоків Українського національного відродження. Та в умовах національної несвободи ідеологічні, суспільно-політичні й духовно-культурні завдання, що мали вирішуватися увічненням імен великих українців, об'єктивно від початку були значно складнішими, більш багатоглибкими та відповідальними, ніж у народів із усталеною державністю, розвинутих національним життям і сформованим широким діапазоном професійної науки та культури. Як наслідок, справа збереження пам'яті про великих співвітчизників, біографіка, як сфера біографічних досліджень, літературної та публіцистичної творчості, видавничої та пропагандистської роботи, постала в Україні не лише частиною гуманітарного знання, чинником культурного та інтелектуального розвитку, а й визначальним явищем суспільно-політичного життя, осердям національного самоусвідомлення, боротьби за національне самоствердження.

Показово, що у центрі уваги основоположників української наукової історико-біографічної традиції у першій пол. – сер. XIX ст. (Д. М. Бантиша-Каменського, М. А. Маркевича, М. О. Максимовича, І. І. Срезневського, О. М. Бодянського, а згодом — В. Б. Антоновича) закономірно перебували майже виключно постаті найвизначніших борців проти іноземного поневолення — гетьманів, полководців, героїчних козацьких ватажків, ієрархів православної церкви, імена яких стали на той час символами національного духу, зразком для нових поколінь. Тоді само у засновок українського націотворчого міфу (без якого не може існувати жодна нація) ліг вітаїстичний трагізм людської долі Великого Кобзаря, його жертвне самовивершення у служінні Україні. Національна свідомість кількох поколінь українців вихована саме на цьому. Ім'я Т. Шевченка стало мірилом, із яким у народній свідомості співвідносяться імена інших відомих співвітчизників.

Уже наприкінці XIX ст. демократичне спрямування української національної ідеї сприяло стрімкому зростанню інтересу дослідників і читаючого загалу до неординарних постатей із усіх шаблів суспільної ієрархії, до особи, незалежно від її походження та соціального стану, інтересу, позначеного лише визнанням особистого внеску певної людини в історію та культуру України. Відтоді все більший обшир постатей минулого та сучасності почав сприйматися саме як знаковий, тобто такий, у якому втілено сенси українського буття, історії та культури.

Панування упродовж ХХ ст. тоталітарного радянського режиму значною мірою перетворило Україну на країну з «невідомим минулим», країну, примусово позбавлену національної пам'яті та більшості імен достойників нації. Було не лише штучно звужене коло «великих українців», але й самé це поняття було витиснуте з суспільно-політичного обігу. Майже до кінця існування Радянського Союзу закритими циркулярами визначалися переліки осіб, яких взагалі було заборонено згадувати у друкованих виданнях, а отже — зовсім викреслених із історії.

Доленосні демократичні зрушення останніх десятиліть ХХ ст., здобуття Україною державної незалежності повернуло її минулому та сучасності право на людське обличчя, вкотре поставивши перед суспільством проблему знакових імен вітчизняної історії та культури. Цілком закономірно перше місце серед них посіли імена Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, які у свідомості мільйонів давно набули значення символів нації. На Батьківщині та в українській діаспорі по всьому світові саме вони становили основу національного пантеону. Однак це коло великих першорядних імен України було занадто тісне і не спроможне репрезентувати величезний людський потенціал українства крізь віки.

Така складна ситуація залишилася суверенній державі у спадок від радянського минулого, коли пантеон великих українців упродовж десятиліть штучно послідовно обмежували. Компартійними ідеологічними установами робилося все можливе, щоб у свідомості пересічного громадянина — від дошкільних років — Україна усвідомлювалася саме як країна з поодинокими постатями кількох самотніх геніїв. «Велети» поставали на тлі штучно вибудованої радянською пропагандистською машиною порожнечі, вирваними з середовища своїх численних однодумців, послідовників і опонентів. Водночас категоричного замовчувалися інші великі імена, применшувалися чи спотворювалися звершення діячів вітчизняної освіти, науки і культури, значну частину яких при цьому беззастережно «приписували» російській історії та культурі. Особливо руйнівний вплив на свідомість широкого загалу мало «закриття» в радянські часи імен діячів українського національного руху, самовідданих борців за незалежність України, які облудно таврувалися як «українські буржуазні націоналісти», «зрадники інтересів українського народу».

Ретельно «дозовані» винятки у межах цього штучно витвореного «національного безпам'ятства» (зазвичай пов'язані з необхідністю публічного відзначення ювілеїв окремих видатних діячів науки і

культури) лише посилювали загальну картину. Як і те, що змістовні, а не популярні чи пропагандистські матеріали про більшість «дозволених» відомих українців залишалися доступними лише вузькому колу української освітянської, наукової та творчої інтелігенції. Таким чином режимом послідовно нав'язувалося уявлення про другорядність інтелектуального та духовного потенціалу України, обмеженість проблемно-тематичного діапазону її історії та культури. Що ж до згадуваних Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та небагатьох інших визначних імен вітчизняного минулого, яких ніяк не можна було зовсім замовчати, то широко використовувалися можливості ідеологічно вивіренних інтерпретацій їхніх постатей, діяльності та спадщини відповідно до кон'юнктурних завдань компартійної міфології.

Зазначені ідеологічні маніпуляції десятиліттями відбувалися на тлі масованої, розрахованої не так на інтелектуальні еліти, як на широкий людський загал, пропаганди в СРСР імен і звершень відомих, менше знаних і зовсім другорядних діячів національної російської історії та культури.

Трагедія полягала у тому, що «катакомбні» умови існування української культури впродовж багатьох десятиліть не залишали необхідного простору для формування своєрідного «імунітету», необхідного для належного протистояння українського суспільства ідеологічному натиску з боку радянсько-російської пропаганди, спрямованому на деформацію свідомості значних мас населення, розмивання у них національно-патріотичних переконань. Негативні наслідки цього, на жаль, гостро відчуються ще й нині, після чверті століття утвердження незалежної Української держави, особливо на її Сході та Півдні.

Зрозуміло, шанобливі уявлення про вітчизняну історію, щедрі наповненість її яскравими героїчними постатями, які становили основу національної гордості українців, широко побутували за радянських часів у середовищі як патріотично налаштованої української наукової, освітянської, творчої інтелігенції, так і серед чималого прошарку міського населення та селянства, яке завжди виступало природнім носієм усної народної традиції. Згадуємо про неї саме тому, що за умов критичної нестачі у населення правдивої, незаангажованої літератури про вітчизняне минуле та його знакові постаті, приватним (зазвичай обмеженим колом родини і близьких знайомих) розмовам належала за радянської доби чи не визначальна роль у формуванні національних патріотичних переконань підростаючих поколінь.

Власне, окреслена нами неоднозначна ситуація ще за часів «відлиги» кінця 50-х рр. ХХ ст., руху «шістдесятників», а потім, за доби

«перебудови» 80-х рр. і в перше десятиліття незалежності України настійно висувала на порядок денний суспільно-політичного життя завдання пошуку ідеалу національного героя, формування національного пантеону знакових постатей, адекватних патріотичній свідомості, духовним та інтелектуальним запитам сучасного українського суспільства. Ці процеси у публіцистиці були означені як «розкриття «білих плям» історії», «повернення забутих імен», «відновлення історичної пам'яті народу», «повернення вітчизняній історії її людського обличчя».

Нині вже не можна заперечувати, що на розв'язання цих проблем значний деформуючий вплив справила агресивна російська пропаганда, спрямована на поширення серед населення нашої держави, особливо її південних і східних регіонів, уявлень про Україну як частину пострадянського простору, а впродовж останніх років — так званого «Русского мира». Проблемою стало, насамперед, те, що російська історико-біографічна література у комплексі з російськими ресурсами Інтернету та, частково, й телебачення, для багатьох наших співвітчизників досі окреслює простір головних знакових постатей і цінностей їхнього приватного, особистісного світу історії та культури.

Уже в перші роки незалежності питання формування загальноприйнятого для різних таборів розбурханого політичними пристрастями українського суспільства пантеону великих українців постало дуже гостро. Саме тоді, як наголошення на тисячолітніх традиціях українського державотворення, до кола великих українців, які виступають символами української нації та держави, поряд із Богданом Хмельницьким, Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою увійшли Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Іван Мазепа та Михайло Грушевський, про вшанування яких як знакових постатей української національної історії у попередні часи не могло йтися. Це знайшло відображення на державному, науковому та громадському рівнях.

Важливим офіційним публічним проголошенням суспільно-політичної «канонізації» великих провідників нації у масштабах держави став випуск у вересні 1996 р., при проведенні грошової реформи, банкнот із портретними зображеннями Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Франка зразків 1992 та 1994–1995 рр., Михайла Грушевського та Тараса Шевченка, а з 2001 р. також і Лесі Українки. Згодом, у 2006 р., коли почався випуск грошових банкнот принципово нового дизайну, на 500-гривневій банкноті з'явився також портрет Григорія Сковороди. Для утвердження символіки України як незалежної дер-

жави, а разом з тим і імен, які її уособлюють, як і скрізь у світовій практиці, це мало визначне значення.

Іншим важливим шляхом формування у свідомості українських громадян галереї знакових постатей вітчизняної історії та культури стало радикальне оновлення змісту дошкільної, шкільної та вищої освіти, напрацювання нових ціннісних орієнтирів виховання підрастаючого покоління. Усі курси гуманітарних дисциплін були наповнені іменами повернутих українській історії та культурі достойників, постаті вітчизняних учених, винахідників, мандрівників, митців та ін. стали невід'ємною складовою посібників із точних і природничих наук. З'явилися питома українські біографічні довідкові та енциклопедичні видання, тематичні серії для дітей і юнацтва.

Як свідчать сучасні дослідження, базові оціночні уявлення про Батьківщину та її знакові постаті формуються у дитинстві, залишаючись в основі своїй незмінними впродовж життя людини. Постання молоді модерної української спільноти на Майдані значною мірою завдячує тій великій навчально-виховній роботі, яка послідовно ведеться з перших років незалежності. Вітчизняне минуле стало у навчальній книзі та на спеціалізованих ресурсах Інтернету (дещо меншою мірою в пізнавальній і довідковій літературі для дітей і юнацтва) справді персоніфікованим. Водночас природна потреба цікавитися життям дитини справляє суттєвий вплив на модернізацію уявлень старших поколінь.

Пропаганда нового бачення знакових постатей України з першого десятиліття незалежності широко увійшла у ЗМІ та інформаційний простір держави в цілому. На самому рубежі століть, із метою подання найбільш важливої інформації про нову суверенну державу, в мережі Інтернет на інформаційному Урядовому порталі, який розумівся тоді як «візитна картка» України, розмістили рубрику «Видатні діячі». На ній були представлені тематичні підрозділи: «Видатні громадські та державні діячі», «Видатні діячі культури та мистецтва», «Видатні діячі науки і техніки України», «Видатні діячі церкви», «Видатні письменники і поети» тощо. Цей перший напівофіційний перелік знакових імен увібрив сто достойників, які, як тоді вбачалося, найбільш яскраво репрезентували головні віхи історії та досягнення України від давнини до сучасності. Хоча запропоновані списки не могли вважатися безспірними, оскільки добір імен був позначений певним суспільно-політичним компромісом. Так, перелік державних і громадських діячів обмежили 22 особами: правителями давньоруської доби Ольгою, Ярославом Мудрим, його дочкою Анною Ярославною, Володимиром Мономахом, Володимиром Святославичем, Данилом Галицьким; одним із перших провідників українського ко-

зацтва С. Наливайком, гетьманами П. Сагайдачним, Б. Хмельницьким, П. Дорошенком, І. Мазепою, П. Орликом, К. Розумовським, кошовим отаманом І. Сіркою; діячами національно-визвольного руху М. П. Драгомановим, М. С. Грушевським, В. К. Винниченком, С. М. Петлюрою, С. А. Бандерою, останнім українським гетьманом П. П. Скоропадським; а також нашими сучасниками — першим і другим президентами України Л. М. Кравчуком і Л. Д. Кучмою.

Із висоти сучасного досвіду очевидно, що далеко не всі з перелічених вище постатей є у повному розумінні «знаковими», такими, що відображають найдоленосніші події історії, провідні тенденції національного розвитку. Кількома роками пізніше напрацювання, здійснені в Інституті біографічних досліджень НБУВ, зокрема у зв'язку з урядовим проектом створення у Києві біля Маріїнського палацу Алеї видатних діячів України, засвідчили, що «сакральну» кількість — 100 імен — ніяк не можна брати за основу визначення кола провідних достойників нації: така вибірка є абсолютно штучною побудовою, запозиченою з популярних зарубіжних довідників типу «100 визначних...». Неупереджений аналіз виявив, що реаліям історії та культури кожної нації відповідає добір, скажімо, 10–20 або, у ширшому плані, 30–50 найвизначніших представників. Поза цими числами крайній, не підкріплений жодними ґрунтовними аргументами, суб'єктивізм у доборі (включати до переліків ту чи іншу більш-менш «рівноцінну» за значенням особу) зникає лише після вибірки у 300–350 імен.

У своїх висновках вчені Інституту біографічних досліджень НБУВ спиралися на нагромаджений на той час досвід підготовки біографічних збірників і альманахів, покликаних репрезентувати історію та культуру України в іменах її найбільших достойників. Насамперед, до 10-ї річниці незалежності України фірмою «Євроімідж» у межах підтриманого Урядом Національного проекту «Золота книга української еліти» у серії «Золоті імена України» було підготовлено меморіальний альманах «Видатні діячі України минулих століть», який презентовано учасникам Міжнародного конгресу українців» [1]. Близько трьохсот біографічних нарисів до цієї книги, підготовлених, головним чином, зусиллями окремих науковців Інституту історії України НАН України та Інституту біографічних досліджень НБУВ, невдовзі стали основою для наступних, більш розширених публікацій — історичної частини (у двох книгах) шеститомника «Золота книга української еліти» [4] та наступного за часом випуску двотомника «Народжені Україною» [7]. Попри усі недоліки зазначених видань, пов'язані з їхнім суто презентаційним, бізнесово-комерційним характером, відсутністю на

початок роботи справді глибоких науково-методичних напрацювань, саме у процесі підготовки цих праць науковцями було зроблено вдालу спробу визначити коло найважливіших знакових постатей українського минулого.

Завдяки участі у згаданих проектах фахівців, у науковому середовищі розпочалася розробка низки мало опрацьованих на той час у теоретичному та методичному плані питань, які стосуються «знакових» для України імен: щодо критеріїв добору персоналій до першої сотні, трьохсот, п'ятисот, тисячі найважливіших діячів, котрі можуть репрезентувати минуле України, пошуку оптимального балансу між представниками різних сфер людської діяльності, стисло розкриття життєписів засобами емоційної історичної есеїстики, шляхів органічного включення до українського контексту діячів неукраїнського походження, добору іконографічного та допоміжного ілюстративного матеріалу.

У наступні роки підготовка зусиллями науковців і освітян численних біографічних збірників, словників і довідників дала змогу повернути історії величезну масу імен видатних співвітчизників, зокрема на місцевому рівні. Чимало з них є справді знаковими для всієї України, окремих її регіонів чи напрямів людської діяльності.

Водночас ця робота стала підґрунтям формування значного масиву електронних ресурсів історичної, історико-біографічної, історико-літературної, суспільно-політичної та краєзнавчої інформації, котрі посіли вагоме місце у пропаганді знакових імен вітчизняної історії та культури. Поміж них варто відзначити персональні меморіальні архіви, присвячені визначним діячам України. Їхня розбудова є одним із найефективніших шляхів широкої пропаганди знакових імен, бо такі архіви забезпечують користувачеві можливість особистісно-орієнтованого творчого пошуку потрібної саме йому інформації, а не набір сформованих зовні констант-«ярликів» щодо персоналії. На відміну від не завжди доступних кожному друкованих видань, документів, мистецьких творів, віртуальні меморіальні архіви наближують достойників нації до людського загалу, відкривають можливості для інтенсивного духовного й інтелектуального діалогу наших сучасників із минулим.

Ще на самому початку ХХІ ст. творчою групою «Мисленого древа» було створено чи не перший в Україні великий освітньо-інформаційний проект такого плану — віртуальну енциклопедію життя і творчості Лесі Українки «Я в серці маю те, що не вмирає» (адреса в Інтернеті: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/index.html>). У 2002 р. київським ТОВ «Кобзар» було розбудовано інтернет-портал, присвячений Тарасові Шевченку (адреса в Інтернеті: www.kobzar.info), який

розкрив крізь постать Кобзаря безмір подій, думок і дискусій, пов'язаних із його ім'ям, широку панораму суспільно-політичного та культурного життя України в минулому й нині, що якраз і демонструє знаковий характер Тараса Шевченка для української спільноти. До 200-річного ювілею Кобзаря зусиллями «Малої академії наук» за підтримки установ НАН України було здійснено спробу започаткування фундаментального Порталу Шевченка — «Погляд крізь час» (адреса в Інтернеті: <http://kobzar.ua>). У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського створено електронну колекцію «Т. Г. Шевченко» (адреса в Інтернеті: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_eash/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=EASH&P21DBN=EASH&S21CNR=20&Z21ID=).

Упродовж останніх років засновано також історико-меморіальні ресурси, присвячені Іванові Котляревському (адреса в Інтернеті: <http://ipkotlyarevsky.narod.ru/>) та Іванові Гончару (адреса в Інтернеті: <http://honchar.org.ua/ukranian.htm>). До святкування 150-річчя від дня народження В. І. Вернадського у НБУВ створено нову версію електронного архіву цього великого вченого ХХ ст. (адреса в Інтернеті: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_eav/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=EAV&Z21ID=). Нині, спільно з Інститутом історії України НАН України на порталі НБУВ започатковано формування електронного архіву М. С. Грушевського (адреса в Інтернеті: <http://hrushevsky.nbuv.gov.ua/>). Із часом персональні історико-меморіальні електронні архіви посідатимуть усе вагоміше місце у поширенні знань про знакові постаті вітчизняної історії та культури, успішно конкуруючи з друкованими інформаційними засобами та телебаченням.

Наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. проблема знакових статей вітчизняної історії та культури, як це вже було в перші роки незалежності України, знову почала набувати у суспільній думці та в інформаційному просторі певної політизації, дедалі — все більшої. Нині немає сумніву у тому, що це стало відображенням у гуманітарній сфері загального наростання соціальної та політичної напруженості в країні.

Певним безпосереднім поштовхом для розгортання доволі гострих дискусій, а згодом і публічних акцій навколо проблеми знакових імен стала реалізація у світовому та вітчизняному медіа-просторі серії інформаційних проектів суто бізнесового характеру: «100 Великих Британців», «Ім'я Росії», «Великі українці» тощо. Закуплений у британської компанії «ВВС» ліцензійний медіа-формат передбачав проведення широких опитувань у різних країнах думки громадян стосовно того, які імена з вітчизняної історії є най-

більш значущими для них. Скрізь такі проекти мали значний суспільний резонанс.

Та організатори ток-шоу «Великі українці», на нашу думку, зробили серйозний прорахунок, не зрозуміли певної небезпеки застоювання створеного за принципово інших політичних, соціальних, культурних умов формату в країні з минулим, яке, образно кажучи, постійно кровоточить. За роки, що минули від часу здобуття Україною незалежності, історична пам'ять ще тільки починала відновлюватися (завдання забезпечення її повноцінного функціонування залишається на часі донині). Загальнонаціональний консенсус навколо знакових постатей співвітчизників ще не склався — одні імена вшановували на Західній та у Центральній Україні, інші — на її Сході та Півдні. За таких умов слід було шукати зовсім інші форми спілкування з широкою аудиторією, які сприяли б взаєморозумінню, а не підштовхували до зростання суспільного протистояння та нового сплеску «війни імен».

Як наслідок, зазначене опитування в Україні не могло не викликати помітного протестного ажіотажу серед населення. Крім того, на завершальних етапах проекту поряд зі справжнім народним волевиявленням повною мірою спрацювало й тіньове «підкилимне» втручання «верхів» (зокрема, з депутатських і урядових кіл). На загальне переконання, результати опитування, за яким головною постаттю вітчизняної історії проголосили князя Ярослава Мудрого, були сфальсифіковані. Причина цього полягала у тому, що у тодішніх урядових колах боялися виходу у рейтингу на перше місце Степана Бандери, голосування за якого теж було «організованим».

Однак, слід визнати: поза тим, що голосування за першу трійку мало «організований характер», подальші позиції рейтингу виявилися досить об'єктивними. Четверте місце у ньому посів Тарас Шевченко (тобто, фактично — перше), п'яте — Богдан Хмельницький, шосте — Валерій Лобановський, сьоме — Вячеслав Чорновіл, восьме — Григорій Сковорода, дев'яте — Леся Українка, десяте — Іван Франко. Не буде великою помилкою стверджувати, що, починаючи від Тараса Шевченка і до самого кінця рейтинг ста найбільш відомих українців справді доволі правдиво відобразив думку загалу українських громадян, рівень їхньої історичної та громадянської свідомості, культурні уподобання на момент реалізації проекту.

До позитивних здобутків «Великих українців», і це справді є заслугою його творчої групи, належало створення історичних телефільмів і проведення телеефірів просвітницького характеру, присвячених найбільш відомим діячам України. Водночас, відчутна невідповідність нашумілого телепроекту потребам масової просвіт-

ницької роботи, демократичним традиціям вітчизняної гуманітаристики та її загальній народознавчій спрямованості полягала, на нашу думку, також у штучному обмеженні кола представлених персоналій певними, кратними десяти, числами («перша десятка», «друга десятка» і так далі). Зазначене, хоча і підтримується сучасним шоу-бізнесом у різних країнах, загалом знаходиться поза межами європейської інтелектуальної традиції [6; 8].

На наш розсуд, проблема знакових імен загалом перебуває в дещо іншій площині, ніж відбір імен «великих українців» шляхом голосування. Кожна відома людина займала в історичному минулому своє особливе місце, виступала у ньому продовжувачем справ своїх попередників, творцем суспільного поступу та предтечею звершень послідовників: у масштабі всієї країни, її регіону, сфери людської діяльності, професії. У цьому розумінні, кожен із величезної армії трудівників, захисників Вітчизни — своїм життям, звершеннями або ратними подвигами уособлює собою віхи нашої історії та сучасності.

Чи є імя людини справді знаковим для всієї вітчизняної історії та культури, залежить від повноти та значимості для долі України реалізації нею свого покликання, значущості здобутих результатів. У цьому розумінні значно більш вдалим і, головне, відповідним назрілим завданням піднесення патріотичної свідомості широкого народного загалу, був ініційований Всеукраїнським громадським об'єднанням «За Помісну Україну!» проект суспільно-політичного та культурно-просвітницького спрямування «Українці в світі». У межах цього проекту у липні 2008 р. в Українському домі було урочисто відкрито портретну виставку «Свята Русь-Україна». Метою акції стало привернення уваги громадськості до численних відомих і менш відомих постатей історії України, традицій її державності, діячів освіти, науки, медицини, культури і мистецтва, ролі вихідців із України у світових цивілізаційних процесах. Електронна версія цієї унікальної виставки досі представлена на веб-сайті «Українці в світі» [3]. Згодом, у 2011 р. значна її частина — близько 850 портретних зображень перемістилася до стін Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» [2]. На пряму протилежність концепції згаданого вище телевізійного проекту «Великі українці», важливим принципом портретної виставки «Українці у світі» була ідея цілісності та неперервності української історичної і культурної традиції. За концептуальним баченням ініціаторів проекту персоналії не протиставлялися одні іншим, не поділялися на «перших» і «другорядних», а в своїй сукупності виступали знаковим символом Батьківщини.

На жаль, у наступні роки, з їхнім відчутним загостренням суспільно-політичної ситуації в Україні, толерантне ставлення до імен визначних співвітчизників — людей часом дуже відмінних між собою поглядів і переконань, які незрідка належали до непримирених політичних таборів (що, до речі, є важливим показником досягнення певного політичного консенсусу, виявом позитивних процесів консолідації нації), почало все швидше набувати тенденції до нової поляризації, підштовхуваної різними суспільно-політичними таборами. У відповідь на відчутну активізацію пропаганди в Україні ідей «малоросійського» штрибу, змішаних на концепціях «євразійської єдності», «єдиного історичного простору», «Русского мира» тощо, на очах відбувалося відродження того радикального поділу на «своїх» і «чужих», який, здавалося, залишався лише як згадка від пройденого вже суспільством болісного етапу становлення незалежної України у 90-х рр. ХХ ст.

Нарешті, зовсім по-новому, в дуже загостреній формі, проблема «знакових імен», навколо яких гуртується українство, постала в умовах Революції гідності та протистояння наростаючій російській агресії. Глибоко символічним є те, що ідейним знаменом Майдану стало ім'я Тараса Шевченка, 200-річчя від дня народження якого відзначалося в умовах жорсткої боротьби за долю України. І не дарма саме у цей час у свідомості широкого народного загалу утвердилося переконання щодо необхідності позбутися «ідолів» тоталітарного минулого.

Зазначене чи не вперше у новітній історії України об'єктивно зумовило необхідність чіткого визначення позиції держави та інституцій громадянського суспільства щодо «війни імен», яка раніше була переважно сферою протистоянь лише на інтелектуальному рівні, у наукових і громадських дискусіях. Безпосереднім результатом цього став «леніноппад» — кампанія масового знесення по всій Україні пам'ятників діячам комуністичної партії та радянської держави, виступи на її підтримку вищих керівників нашої держави, численні акції, організовані нинішнім керівництвом Інституту національної пам'яті та низкою партій і громадських організацій. У вкрай загостреній політичній ситуації рух за «очищення» від символів тоталітарного минулого набрав у своєму розвитку доволі експресивних і ситуативних форм. Руйнація старих монументів і складання переліків імен, які мають бути викреслені з ужитку, не супроводжувалася повною мірою утвердженням нових концептуальних засад пропаганди Українського світу в іменах його достойників. Для цього просто не вистачало часу, обміркованості, бачення великої перспективи.

Нині боротьба патріотично налаштованих сил навколо проблеми «знакових імен», які уособлюють нашу Батьківщину, приносить свої перемоги та свої поразки. Прагнення досягти швидкого подолання в українському суспільстві стереотипів тоталітарного мислення продовжує реалізовуватися на наших очах у рішучому вилученні з суспільного вжитку імен учасників революційного руху та розбудови радянської державності. Усім зрозуміло, що цей процес для сучасного суспільно-політичного життя України є закономірним, обумовленим гостротою суперечностей, успадкованих нашою країною з минулого. Крізь подібне за своєю типологією «очищення» пройшли чимало країн Західної, Центральної та Південної Європи після Другої світової війни, потім удруге — європейські країни колишнього соціалістичного табору у 90-х рр. XX ст. Їхній досвід щодо цього — у позитивному і негативному плані заслуговує на серйозне вивчення та врахування.

У конкретній сьогоденній ситуації можна стверджувати, що символічні акти публічного очищення від імен, які нині сприймаються як символи віджилого політичного режиму — знесення пам'ятників, перейменування міст і населених пунктів, установ і організацій, щоразу виступають певним кроком, що розчищає «завали» минулого у свідомості людей, дає змогу їм швидше вивільнитися від тяжіння штампів радянської ідеологічної системи, загалом сприяє справі швидшого та більш успішного просування до розбудови відкритого демократичного суспільства з його гуманістичними цінностями та демократичними ідеалами.

Водночас, усе зрозумілішим стає, що в процесі переосмислення сенсів і символів вітчизняної історії дуже важливо уникнути недалекоглядних суто ситуативних кроків, які не спрацьовують на тривалу перспективу завдань боротьби за консолідацію українського суспільства на демократичних засадах.

По-перше, йдеться про необхідність якомога далі відійти від огульного відкидання багатьох знакових постатей минулого, надто суперечливих і неоднозначних за своєю природою та тією спадщиною, яку вони залишили Україні. Зазначене стосується, насамперед, імен багатьох наших відомих співвітчизників — діячів радянської держави, яким належить незаперечний внесок у розбудову України XX ст. із її потужною промисловістю, розвинутою наукою та культурою.

По-друге, в процесі давно назрілого, а тому вимушено гострого «діалогу» з минулим важливо на ниві «війни імен» уникати поспішних необачних кроків, які можуть спровокувати радикалізацію настроїв частини українського суспільства, чи створити передумови для загострення пристрастей серед політично дезорієнтованого на-

селення, що використовується антиукраїнськими силами як у середині країни, так і ззовні. Подібне свого часу трапилося у Харкові, Запоріжжі та інших містах Сходу і Півдня України, де непродумані спонтанні дії радикальних сил вміло використовувалися недругами України як привід для організації заворушень у зв'язку зі знесенням пам'ятників радянської доби.

По-третє, руйнування віджилих символів тоталітарного минулого неодмінно повинне супроводжуватися активною розбудовою якісно нової за своїми ціннісними принципами знакової системи сучасної України як суверенної, демократичної, європейської держави. У цій справі вагоме місце належить і пропаганді імен її достойників, які прославили Батьківщину, боролися за її національне самоствердження, постатей, які символізують гуманістичну сутність українського світу, демократизм і свободолюбство українського духу, які можуть бути зразками для патріотичного виховання людей різних поколінь. Це важливе спрямування просвітницької та пропагандистської роботи вимагає як значних інтелектуальних зусиль, так і постійної уваги та підтримки з боку держави й інститутцій громадянського суспільства, засобів масової інформації. На жаль, їхні зусилля у цій царині виглядають у наш час, який вимагає рішучих і ефективних дій, вкрай недостатніми. Як разуючий приклад: незрозумілим виглядає той відчутний «вакуум» уваги з боку держави, політикуму та громадських організацій, який виявився нещодавно під час відзначення 100-річчя від дня смерті Івана Франка та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. Вшанування пам'яті великих геніїв України не може обмежуватися порівняно вузьким колом наукових установ, гуманітарної інтелігенції, — ця справа має бути справді всенародною.

По-четверте, попри все політичне напруження наших днів, яке примушує думати насамперед про злободенні справи, суспільство і держава повинні дбати про майбутнє, вибудовуючи його перспективи на основі досягнення широкої ідейної та політичної консолідації, пошуків шляхів до громадянського примирення на засадах порозуміння та прийнятних для всіх компромісів. Зазначене безпосередньо стосується і проблеми знакових для України імен співвітчизників: вони повинні об'єднувати суспільство, а не слугувати протиставленню одних ідей іншим. Творення України майбутнього вимагає глибокого усвідомлення складності та драматизму суспільного розвитку, цілісності національної історичної та культурної спадщини в усій її суперечливості, багатовекторності, політичному та поліетнічному розмаїтті, а не пошуків прямих шляхів і застосування простих рішень. Весь досвід минулого засвід-

чує, що з нього не можна вилучати імена і події, не створюючи при цьому непростих проблем для майбутнього. Намагаючись «витіснити зі свідомості», відкинути у забуття цілі пласти вітчизняного минулого та пов'язані з ними імена, замість того, щоб дати їм глибоку, збалансовану та прийнятну для розбурханого українського суспільства інтерпретацію, ми ризикуємо надалі залишитися «травмованою» нацією з «частковою», «неповною» пам'яттю. Так, слід розуміти, що «втративши» інтерес до наших співвітчизників — діячів революційного руху, партійних і радянських працівників комуністичної доби, ветеранів воєн, суспільство свідомо обриває природну звичаєву прив'язаність значної частини своїх громадян до власного роду, а отже, й народу, необачно втрачає важливий історичний, політичний та соціальний досвід, нехай гіркий і трагічний, але й повчальний, який упродовж тривалого часу акумулювався саме у діяльності людей радянської доби, реалізувався у їхніх людських долях.

Отже, на нашу думку, з урахуванням нинішніх непростих суспільно-політичних і культурних реалій України, до вирішення складної багатопланової проблеми визначення і пропаганди знакових імен не можна підходити занадто прямолінійно. В конкретних умовах наших днів у пропагандистській і культурно-просвітницькій роботі варто ґрунтуватися на тому, що знакові імена, які уособлюють для співвітчизників Батьківщину, можуть бути як спільними для усього обширу нашої держави (й до досягнення цього слід докладати максимум зусиль), так і сформованими особливостями менталітету, культури та традицій окремих регіонів, етнічних і релігійних груп, молодіжних і громадських рухів, зрештою, індустрією «кумирів». Також у питанні про знакові імена вітчизняної історії та культури держава й інституції громадянського суспільства, наукові та освітні заклади, засоби масової інформації повинні зважати на суттєві відмінності переконань і стереотипів мислення, уподобань різних вікових та освітніх груп населення, жителів великих, середніх і малих міст та сіл України. Подібний досвід гнучкого поєднання загального та вузько значимого у визначенні та пропаганді знакових імен співвітчизників досить ґрунтовно в теоретичному та методичному плані напрацьований у багатьох зарубіжних країнах і широко використовується в освітній та виховній діяльності, практиці просвітницької та масово-інформаційної роботи.

Успішне вирішення проблеми утвердження у масовій свідомості знакових для українства імен минулого і сучасності багато у чому пов'язане з методичним рівнем її постановки у сфері освіти і виховання підростаючого покоління, яке формується в умовах неза-

лежності України. На думку дослідників, виняткову роль у формуванні національної свідомості відігравали й продовжують відігравати знакові імена українських письменників-класиків — завдяки своїй символічності, усталеній традиції вивчення їхніх творів уже кількома поколіннями і всенародній популярності [5, с. 72]. Та будь-який літературний канон (найбільше у сфері книги для дітей, якою за своєю природою є шкільні посібники) потребує трансформації. Включення до навчальних програм із перших років незалежності спадщини письменників ХХ ст. підтвердило, що саме зміни у змісті гуманітарної освіти (який нині вкотре кардинально оновлюється) найбільш ефективно закріплюють в масовій свідомості статус «знакових» за постатями минулого. Так, на сьогодні два десятиліття тому малознані твори та імена Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Олени Теліги, Івана Багряного, Уласа Самчука, Василя Стуса, Ліни Костенко та багатьох інших стали загальновідомими і навіть символічними [5, с.73].

Так само дієвою є пропаганда знакових імен шляхом людиноцентричного викладання шкільних і університетських курсів історії. У цьому сенсі вже чимало зроблено для переорієнтації навчальних програм і підручників на осягнення учнями минулого крізь призму особистого внеску його діячів. Науковим і педагогічним фаховим співтовариством розбудовано досить значний хрестоматійний ряд знакових постатей усіх історичних епох: від доби Київської Русі, Козаччини, Національного відродження до провідників і учасників Визвольних змагань ХХ ст., борців за утвердження незалежної України. Проте, цей ряд мусить постійно збагачуватися та розширюватися, зокрема, за рахунок постатей регіонального плану, як найбільш наближеного до реалій життя молодого покоління.

Все більш помітну роль у осягненні пантеону знакових імен вітчизняної історії студентською молоддю, а разом з нею — і середнім і старшими поколіннями, відіграє розвиток історико-біографічних досліджень і публікацій професійного рівня, зокрема — поява все більшої кількості ґрунтовних дисертаційних і монографічних досліджень, присвячених персоналіям українських діячів — відомим, менше знаним і тим, чиї імена згадувалися раніше у науковій літературі лише побіжно.

Значну роботу з пропаганди новітніх історико-біографічних та історико-літературних публікацій здійснюють також спеціалізовані наукові, публічні та масові бібліотеки. Вони і самі створюють на своїх інформаційних порталах і веб-сайтах цікаві та корисні для широкого загалу читачів, а іноді й оригінальні за змістом матеріалів ре-

сурси, присвячені персоналіям. Ґрунтовно та цілеспрямовано діють у цьому напрямі також бібліотеки для дітей і юнацтва.

Проте, серйозною проблемою, яка вимагає скоординованих зусиль держави, політикуму, громадських організацій, органів місцевого самоуправління, є усе ще відчутна недостатність широкої та справді систематичної пропаганди знакових імен вітчизняної історії та культури у засобах масової інформації. Це завдання повинно всіма усвідомлюватися як таке, що безпосередньо належить до сфери захисту національних інтересів і, відповідно, до числа пріоритетів державної інформаційної, гуманітарної, культурної політики, а також політики національної пам'яті. Саме на такий рівень поставлено його вирішення у більшості країн Європи та Америки. Відзначенню ювілеїв і пам'ятних дат, підготовці та проведенню пов'язаних із ними заходів надається значна фінансова й організаційна підтримка. А головне, створюється сприятливий правовий і ринковий простір для реалізації самим суспільством, зокрема, приватними ініціативами, заходів із вшанування пам'яті визначних співвітчизників, широкої пропаганди знакових імен національної історії і культури.

1. Видатні діячі України минулих століть = Outstanding Ukrainian Personalities of the Past : мемор. альманах [Текст] / редкол. : В. Смолій, І. Драч, О. Шокало (голов. ред.) та ін. ; Компанія «Євроімідж», Ін-т історії України НАН України, Т-во «Україна–Світ», Ін-т біогр. досліджень НБУВ. – Київ : Компанія «Євроімідж», 2001. – 623 с. : іл. – («Золоті імена України»). – Укр. та англ. мовами.
2. Галерею портретів «Українці у світі» відкрито в КПІ [Електронний ресурс] // Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – Режим доступу : <http://kpi.ua/11-09-07>, вільний. – Назва з екрана.
3. Експозиції [Електронний ресурс] // Українці в світі. – Режим доступу : <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/expositions/>, вільний. – Назва з екрана.
4. Золота книга української еліти = Golden Book of Ukrainian Elite : інформ.-іміджевий альманах : у 6 т. [Текст] / голов. ред. О. Онопрієнко. – Київ : Компанія «Євроімідж», 2001. – Т. 1–6. – Укр. та англ. мовами.
5. *Клочек Г.* «Якби ви вчилися так як треба...» [Текст] / Г. Клочек // *Зі студій про літературну освіту. Зб. статей і матеріалів.* – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013.

6. Критерій «Великого Українця» від Шустера [Текст] // Народна правда. – 2007, 18 лист.
7. Народжені Україною [Текст] : меморіальний альманах : у 2-х т. – Київ : Євроімідж, 2002. – Т. 1–2. – (Золоті імена України).
8. Політичні маніпуляції [Електронний ресурс] // Народна правда. – 2007, 23 груд.

REFERENCES

1. Shokalo, O. (Ed.). (2001). *Outstanding Ukrainian Personalities of the Past*. Kyiv: Kompaniia «Yevroimidzh». [in Ukrainian & in England].
2. *Halerei portretiv «Ukrainci u sviti» vidkryto v KPI* [Gallery of portraits «Ukrainians in the world» openly in KPI]. (2011). *Natsionalnyi tekhnichniy universytet Ukrainy «Kyivskiy politekhnichniy instytut»*, available at: <http://kpi.ua/11-09-07>. See more at: <http://kpi.ua/11-09-07#sthash.v0ltVx8X.dpuf>, vilnyi. [in Ukrainian].
3. *Ekspozytsii* [Displays]. In *Ukrainci v sviti* [Ukrainians in the world], available at: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/expositions/>. [in Ukrainian].
4. Onopriienko, O. (Ed.). (2001). *Golden Book of Ukrainian Elite*. (6th ed.). Kyiv: Kompaniia «Yevroimidzh». [in Ukrainian & in England].
5. Klochek, H. (2013). «*Yakby vy vchylys tak yak treba...*» [«If you studied so as necessary...»]. In *Zi studii pro literaturnu osvitu* [From studios about literary education]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. [in Ukrainian].
6. *Kryterii «Velykoho Ukrainci» vid Shustera* [A criterion of «Large Ukrainian» is from Shustera] (2007, November, 18). *Narodna pravda* [Folk true]. [in Ukrainian].
7. *Narodzheni Ukrainoiu: memorialnyi almanakh* [Bear Ukraine: memorial almanac] (2th ed.). Kyiv: Yevroimidzh. [in Ukrainian].
8. *Politychni manipuliatsii* [Political manipulations]. (2007, December, 23). *Narodna pravda*. [Folk true]. [in Ukrainian].

Знакові постаті національної історії та культури.

Попик, В. І., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2016. – Вип. 14. – С. 8–28.

Розглянуто теоретичні проблеми осмислення постатей вітчизняної історії та культури як знакових, а також особливості формування суспільної думки стосовно пантеону знакових імен на різних етапах вітчизняної історії. Окреслено історичні та політичні чинники, що справили негативний вплив на розв'язання проблеми знакових імен і призвели до «війни імен» — протиставлення суспільно-політичних ідеалів, уособлених у постатях діячів минулого. Запропоновано оптимальні підходи до подолання суспільної напруги навколо проблеми знакових імен.

Ключові слова: знакові імена національної історії та культури, пантеон національних героїв, національна пам'ять, «війна імен», консолідація українського суспільства.

Distinguished figures of the national history and culture.

Popyk Volodymyr I., doctor of sciences in History, Prof, Corresponding member of the NAS of Ukraine, Director General of the V. Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian biographical = Biographistica ukrainica. – Kyiv, 2016. – Vol. 14. – P. 8–28.

Theoretical problems of comprehending the figures in the national history and culture

as distinguished ones were regarded alongside the peculiarities for formation of social thoughts concerning the phenomenon of distinguished figures at different stages of native history. Historical and political factors which made a negative influence in extricating the problem of «distinguished figures» as it is and led to «war of names», i.e. to setting off contrast of social and political ideals personified by the figures of the past times that were presented by the author. The author proposed the optimal approaches to the overcoming of the social tension concerning the problem of distinguished figures.

Key words: distinguished figures of the national history and culture, pantheon of national heroes, national memory, «war of names», consolidation of Ukrainian society.

Знаковые фигуры национальной истории и культуры.

Попик, В. И., доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, генеральный директор Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадського (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2016. – Вып. 14. – С. 8–28.

Рассмотрены теоретические проблемы осмысления деятелей отечественной истории и культуры как знаковых, а также особенности формирования общественного мнения относительно пантеона знаковых имен на разных этапах отечественной истории. Определены исторические и политические факторы, которые оказали отрицательное влияние на решение проблемы знаковых имен и привели к «войне имен» — противопоставлению общественно-политических идеалов, олицетворенных в именах деятелей прошлого. Предложены оптимальные подходы к преодолению общественного напряжения вокруг проблемы знаковых имен.

Ключевые слова: знаковые имена национальной истории и культуры, пантеон национальных героев, национальная память, «война имен», консолидация украинского общества.